

Lambert Mulder

Jasper Schaaf, *Dilemma's en keuzes, sociale ethiek in de actuele praktijk van welzijn en hulpverlening*. Budel: Uitgeverij Damon, 2002. ISBN 90-5573-278-8, 285 blz., € 19.90.

Naarmate ethiek en ethische beoordeling tijdens de laatste decennia opnieuw een vaste plek in de opleidingen op het gebied van opvoeding, zorg en welzijn hebben gekregen, neemt ook de behoefte aan geschikte studieboeken toe. Daarnaast laaien in het beroepsveld de discussies over het begrip normatieve professionaliteit op. Taaie dilemma's op medisch terrein en ethische kwesties over management en beleid zorgen voor een gestage stroom van publicaties, met veelal filosofen als sectoroverstijgende aanjagers. In de opleiding worden studenten bij onderdelen als ethiek en normatieve vraagstukken geconfronteerd met twee opgaven: (1) thuis raken in de kernbegrippen en tradities van ethisch denken; en (2) leren onderkennen hoe vanuit de beroepsuitoefening allerlei ethisch te noemen keuzes en beslissingen zich opdringen. Auteurs van studieboeken en vooral docenten zien zich voor de moeizame taak geplaatst in vaak korte tijd een aansprekende verbinding te leggen tussen het abstracte terrein van de klassieke ethiek en aan de beroepspraktijk ontleende casuïstiek. De meer recente literatuur beperkt zich dan ook liever tot specifieke disciplines en beroepssectoren, laat het gebied van de systematische ethiek grotendeels voor wat het is en concentreert zich bij voorkeur op 'stappenplannen' binnen het beroepsmatig handelen.

Het boek van Jasper Schaaf balanceert tussen het niveau van de "actuele praktijk" en dat van een theoretisch onderbouwde positiebepaling. Op elke bladzijde is te merken dat hier een filosoof schrijft die zich als docent redelijk grondig heeft ingeleefd in uiteenlopende praktijken van de hulpverlening en opvoeding. Hij introduceert in dat verband elk hoofdstuk met een passende gevalbeschrijving en voorziet het boek van een reeks vragen en opdrachten "voor discussie en onderwijs". Een uitgebreide verklarende woordenlijst ontbreekt niet.

Schaaf zet zich nadrukkelijk af tegen de nieuwe trend ethische problemen voornamelijk te baseren op het medisch handelen. "Op medisch gebied lijkt de ethische keuze vaak op een bepaald moment gemaakt te moeten worden." In de hulpverlening en opvoeding is echter geen sprake van een eenmalige unieke vraag, maar van "spiraalvormige processen", waarin men niet uitkomt met een eenmalige keuze. De hulpverlening en zorg kennen een "eigen dynamiek, waarin keuzes soms herzien moeten worden en concrete omstandigheden keer op keer weer anders moeten meewegen" (p. 8). Het is duidelijk de bedoeling van Schaaf een eigen sociale ethiek te formuleren die een zo sterk mogelijke relevantie be-

oogt te hebben voor de actuele praktijkbeoefening. Daartoe volgt het boek een driedeling. In de eerste tien hoofdstukken werkt de auteur "positiebepalingen" uit, met het oog op de door hem voorgestane ethiek. Daarin kiest hij primair voor een dialectische en systeemgerichte ofwel contextuele benadering. Dat is geen keuze voor één vast principe, want in de complexe beslissingsprocessen spelen andere noties een soms doorslaggevende rol. Het tweede deel omvat een zevental uitwerkingen naar diverse thema's en aspecten uit de hulpverleningspraktijk, waarna in het derde deel een afrondend antwoord wordt gegeven op de probleemstellingen van het eerste deel.

In de eigen woorden van Schaaf voert hij een "ethisch pleidooi voor een versterkte, maar weloverwogen normativiteit" (p. 230). Daarbij moet rekening worden gehouden met het "permanente proces van opvoeding waarin iedereen zich bevindt". Het gaat om een sociale ethiek die "verworvenheden van de individualiteitontwikkeling en de claim van autonomie van de moderne mens kent en erkent, maar ook sociaal situeert". Het boek wil uitdagen tot een "integrale, steeds opnieuw overwegende ethiek, waarin het moment van de situatie, het moment van de humane eigen verantwoordelijkheid en de noodzaak van continuïteit van een sociale samenleving samengaan". Schaaf stelt dat "door aan een concrete ethiek te werken aan de hand van specifieke situaties, tegelijk een algemene sociale ethiek wordt gevormd". Sociale waarden blijken "historisch daarbij een vrij continue basis te vormen".

Als rode draad formuleert de auteur voor zichzelf vier probleemstellingen, waarop hij aan het eind van zijn boek een antwoord geeft. Als eerste de vraag hoe met ethiek verder te komen dan slechts het geven van argumenten voor een weloverwogen keuze. Het gaat bij morele dilemma's veelal om de noodzaak tot het nemen van (voorlopige) beslissingen met diverse actoren in een moeilijk te doorgronden omgeving voor een langere periode met wisselende omstandigheden. Het is dan wenselijk ook in de ethiek "dialectisch en systeemgericht ofwel contextueel" te leren denken en elke reductionistische benadering af te wijzen. Een tweede probleem betreft de mogelijkheid van een ethiek met overwogen aandacht voor het perspectief van maatschappelijke verandering en beïnvloeding van normativiteit. Die verandering kan – zo luidt Schaafs conclusie – de hulpverlener noodzaken op zijn of haar schreden terug te keren. Een derde probleem geldt de vraag of het mogelijk is vast te houden aan zekere universaliteit van algemene waarden. Kan universalisme nog bestaan als tegelijk erkend wordt dat verandering een kernbegrip is? Schaaf stelt aan het eind dat vastgehouden moet worden aan het idee dat er universele waarden bestaan die "voor een historisch langere duur gelden" (p. 239). Zij zijn gebaseerd op de levensvoorwaarden van de mens en de maatschappelijk verworven authenticiteit van het individu. In afweging hiermee kunnen soms individuele of culturele verschillen de doorslag geven. Een laatste probleem betreft de in de praktijk gesignaleerde teneur weg te duiken voor het aanvaarden van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Schaaf trekt daartegen ten strijde en pleit voor consistente normatieve posities, ondanks alle complexiteit.

De opbouw van het boek onderstreept Schaafs doelstelling primair bouwstenen voor “ethisch denken” te leveren. Zo worden twaalf van de negentien hoofdstukken gewijd aan algemene aspecten van ethische theorievorming die dan wel steeds worden toegespitst op de hulpverleningspraktijk. Als centrale invalshoeken fungeren het denken van Marx, Sartre en Watzlawick. De oppervlakkige beoordelaar is snel geneigd bij het zien van deze namen om Schaaf in te delen bij een uitstervend ras van radicaal-links georiënteerde filosofen. Al heeft Schaaf zo zijn schatplichtigheden, hij blijkt toch meer geïnteresseerd in het leveren van een afgewogen eigen proeve. Hij streeft daarbij naar een ethiek die zelf normen stelt, waarin een zodanig groot aantal gezichtspunten zich aanbiedt, dat het wel moeten leiden tot een sterkere afweging.

De theoretische ‘grondtoon’ bij zijn ethiek van hulpverlening kiest Schaaf vanuit twee invalshoeken: de filosofische dialectiek van Marx en de systeem- en communicatietheorie, zoals uitgewerkt door Watzlawick en anderen. In het dialectisch denken staat het begrip ‘dynamiek’ centraal, en dit wordt gekoppeld aan de inzichten van de communicatietheorie. In een ‘dynamische’ ethiek geldt de richtlijn: oriënteer je bij morele keuzes in een voortdurend veranderend maatschappelijk systeem en netwerk van persoonlijke relaties. Het volgende hoofdstuk bevat een pleidooi recht te doen aan deze dynamiek door zeven verschillende invalshoeken van ethiek te behandelen, die ieder voor zich geen voldoende ethisch houvast bieden. Het gaat dan over opvattingen van medische ethiek, beroepscode, casuïstiek, vormen van regelethiek, de zorgethiek, het werken met stappenplannen en het bij voorbaat kiezen voor een meer sociale of individueel gerichte benadering. De auteur erkent dat de door hem voorgestelde ‘dialectische analyse’ in de ethiek momenteel niet erg gangbaar is (p. 55). Als het gaat om ethiek in termen van communicatietheorie, staan de regels en argumentatiestructuren centraal. In dat kader is het nakomen van afspraken essentieel; het is een vorm van omgaan met normativiteit. Schaaf vraagt zich in dit verband af wat de sociale dialectiek van Marx kan betekenen voor de actuele ontwikkeling van de hulpverlening. Zijn antwoord luidt: een sociaal levensperspectief waarbinnen communicatie maatschappelijk bemiddeld is.

Een “omgekeerde dialectische uitgangspositie” wordt door Sartre verwoord, die de subjectiviteit bepalend acht voor wat de mens doet. Het nemen van vrijheid en het dragen van verantwoordelijkheid zijn inherent aan het menszijn. Kiezen, handelen, is een vorm van ethiek. Sartre’s nadruk op het ideële en authentieke behoeft echter een koppeling met het materiële en historisch-maatschappelijke gezichtspunt, zoals aangedragen door Marx. De huidige individualiseringstrend vereist sociale afstemming, een maatschappelijk kader als prisma voor de individuele keuzemogelijkheden. In de context van de hulpverlening en opvoeding komt het dan aan op rationeel overwogen keuzes die betrokkenheid en het nemen van distantie veronderstellen. In dat verband ziet Schaaf de boeddhistische levenshouding als een voorbeeld van de kunst tot afstand nemen. Als Spinoza vrijheid omschrijft als “inzicht in noodzakelijkheid”, dan komen in een ethiek van hulpverlening Boeddha, Marx en Sartre in een samenhangend verband te staan.

Met zijn bedoeling recht te doen aan de eigensoortigheid van ethische dilemma's en keuzes in de context van zorg en opvoeding, heeft Schaaf een filosofische positie gekozen die wil bijdragen aan permanente reflectie op het beroepsmatig handelen. Filosofische denkwijzen en kernbegrippen die daarvoor dienstig lijken worden op elkaar betrokken en waar nodig gerelativeerd naar hun verabsoluterende pretenties. Toch is dit een riskante bezigheid die bij het ontbreken van een grondige onderbouwing van de gekozen 'posities' een brokkelige indruk maakt. Zo worden wel maatschappijkritische noties van Marx genoemd, maar is er geen sprake van een uitgewerkt ontwerp van een sociale ethiek. Het lijkt soms op een demonstratie van hoe een dilemma filosofisch doordacht kan worden, maar het draagt evenzeer de sporen van een dialectische filosofie die centraal stond tijdens de jaren zestig en zeventig. Schaaf onderstreept hun actuele betekenis, maar legt in zijn gekozen gevalsstudies weinig verband met de huidige discussies over verzakelijking, product-denken en normatieve professionaliteit.

In zijn pleidooi voor grondige analyses van dilemma's gaat hij vrijwel voorbij aan nieuwere ontwikkelingen in de handelings- en systeemtheorie die voor invulling van zijn ontwerp zeker relevant zijn. Met zijn gerichtheid op de actuele praktijk lijkt dat in eerste instantie ook geen probleem, maar Schaaf hanteert in zijn boek toch een inhoudelijk uitgewerkte, ethische positie. De onderbouwing kan dan – het gaat tenslotte om een zo toegankelijk mogelijk studieboek – niet anders dan beknopt uitvallen.

Naar zijn doelstelling gerekend is er sprake van een boeiende poging om praktijk met theoretische posities te verbinden. Schaaf tekent wel een profiel van een persoonlijk gekozen ethische denkwijze, maar hij lijkt wars van het hanteren van een staande ethiek. De vertaling naar het niveau van gangbare sociale ethieken schiet dan ook te kort. Het boek vervangt daarom in geen geval algemene inleidingen in de ethiek en sociale filosofie, maar het vult wel een gat als het gaat om een normatief doordenken van dilemma's en keuzeproblemen in de brede agogische beroepssector.